

ВАЛЕНЦИЈСКИ СТАТУС И ХИЈЕРАРХИЈА СИНТАКСИЧКИХ ЈЕДИНИЦА*

У раду смо настојали да бинарни однос регенс – депенденс, који је кључан за успостављање хијерархије међу синтаксичким јединицама у реченици и синтагмама, допустимо и развијемо. Имајући у виду тај основни циљ, у чланку смо указали на могућност и оправданост успостављања хијерархије међу валенцијским јединицама, која се темељи на односу структурно језгро – семантичко језгро, те централно језгро – помоћно језгро. Осим тога, навели смо и критеријуме за класификацију, тј. поткатегоризацију допуна и додатака.

Кључне речи: синтакса, валентност, структурно језгро, семантичко језгро, хијерархија комплемената.

1. УВОД

Теорија валентности, на коју се у методолошком смислу ово истраживање ослања, дала је немали допринос бољем разумевању синтагматских односа у реченици, између осталог и зато што је у њој установљен најједноставнији модел описа унутарреченичних и унутарсинтагматских веза (Welke, 2011: 2), које се у основи заснивају на релацији регенс – депенденс (Engel, 2009: 70; Mrazović, 2009: 37; Welke, 2011: 23). С обзиром на то да се датим дихотомним односом настоје у хијерархијску везу довести све морфосинтаксичке речи, синтагме и конструкције остварене у реченици, ова методологија описа синтаксичких јединица у пракси се углавном свела на њихово разврставање на допуне и додатке (Engel, 2009; Mrazović, 2009), с једне стране, те потпуно или делимично напуштање традиционалног структуралистичког приступа, с друге, који се огледао у распоређивању језичких јединица у основне синтаксичке категорије, а то су субјекат, предикат, објекат, адвербијал и атрибут, као израза њиховог функционалног и семантичког јединства.

Развој синтаксе, посебно на таласу депенденцијалне и генеративне граматике, али и генеративне семантике, когнитивне лингвистике, функцио-

* milivoj.alanovic@sbb.rs

Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178004 под називом *Стандардни српски језик – синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

налне граматике итд., увелико је изнедрио приступе који су омогућили да се статус традиционалних синтаксичких јединица проверава из семантичке, прагматичке, информативне, напосе и валенцијске перспективе, што је у крајњем допринело да се примарно синтаксичке категорије класификују семантички, прагматички и валенцијски, те да један вид описа не искључује онај други већ да га допуњује или проширује.

Стога говорећи о базичним синтаксичким категоријама, нпр. субјекту, данас је готово немогуће замислити потпуну дефиницију ове синтаксичке јединице а да се не узму у обзир различите језичке перспективе, па таква дефиниција садржи и информацију о значењу, нпр. да је најчешће реч о агенсу, о информативној перспективи реченице, да је углавном реч о теми, валенцијском статусу, да је допуна финитном глаголу и сл.

Овакав приступ је не само омогућио већ и наметнуо потребу да описи синтаксичких јединица не буду једностранни, већ да уваже различите нивое језичке структуре (нпр. лексички, семантички, граматички, прагматички и сл.) релевантне за конституисање целе реченице и сваког њеног елемента понаособ.

Дефиниција субјекта нам, међутим, илуструје да су нека његова обележје инхерентна, а да су друга променљива и контекстуално условљена. Наиме, видимо да у његовом опису само валенцијски статус представља инхерентно обележје, док сва друга спадају у ред променљивих и контекстуално условљених – субјекат не мора бити увек агенс радње, као ни реченична тема итд. Како су синтаксички описи, који треба да нам дају оперативне дефиниције, усмерени на попис минималних диференцијалних обележја синтаксичких јединица, можемо закључити да је информација о валенцијском статусу субјекта једна од кључних јер задире у саму природу његовога односа са предикатом као реченичним регенсом (Tesnière, 1969: 104; Engel, 2009: 135). Не могу се, међутим, све синтаксичке јединице дефинисати само преко свога валенцијског статуса – нпр. атрибути се могу појавити и као допуне и као додаци. Зато је важно идентификовати синтагматске односе у које ступају синтаксичке јединице, те утврдити да ли су у вези са реченичним или синтагматским регенсом, тј. нуклеусом (Mrazović, 2009: 37), што је кључно за њихово синтаксичко позиционирање. Последње сугерише да у реченици не постоји само један регенс, већ више њих, те да допуне и додаци могу бити чланови реченице али и синтагми, што нас доводи до кључног задатка овога рада, а то је испитивање могућности да се успостави хијерархија међу валенцијским категоријама – регенсима и депенденсима, те међу допунама и додацима.

2. ГЛАГОЛ И ПРЕДИКАТ: СТРУКТУРНО И/ИЛИ СЕМАНТИЧКО ЈЕЗГРО РЧЕНИЦЕ

Једно од кључних места у савременим теоријско-методолошким приступима опису реченичне структуре јесте појам хијерархије синтаксичких јединица (Ágel et al. 2003: 1309), што је непосредан резултат поимања реченице

као конфигурације чији су неки елементи самостални(ији) док други то нису. Тако се у савременим синтаксичким описима, посебно оним депенденцијално усмереним, одомаћио приступ по ком је предикат самостална и независна синтаксичка јединица, док се међу зависне убрајају све остале, захваљујући чему се управо предикат налази на врху поменуте синтаксичке хијерархијске лествице.

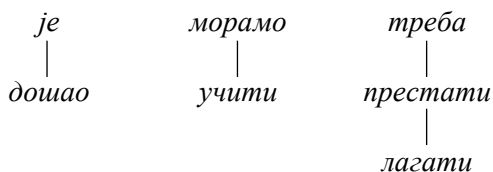
Добро је позната чињеница да се, посебно у теорији валентности, глагол у финитном облику узима као центар реченице (Tesnière, 1969; Engel, 2009; Mrazović, 2009), тачније, њено структурно језгро. Напомињемо, глагол а не предикат. Овај се приступ може наизглед учинити формалистичким, морфолошки мотивисаним, јер се с правом подразумева да предиката нема без глагола, али се мора имати на уму да предикат не чини само глагол. Осим тога, споран или, боље речено, углавном непримећен је остао проблем функционалне сложености самога предиката, тј. да ли га чини само једна или више морфосинтаксичких и синтаксичких јединица.

Дакле, најпре је потребно дати одговор на питање у каквом су односу глагол и предикат. Овако формулисано питање се може испрва учинити превазиђеним, чак сувишним, али се оно намеће као врло смислено ако се има у виду да предикат не чини само глагол, па ни само један глагол, као и да у свој састав често укључује и друге синтаксичке јединице.

2.1. Предикат у ужем смислу (ПУС)

Погледамо ли глаголске комплексе (Engel, 2009: 80), односно групе глагола које чине сложени глаголски облици или сложени глаголски предикати, типа *је дошао, морамо учити* или *треба престати лагати* и сл., у сваком од њих уочавамо по један финитни (*је, морамо* и *треба*) и по један централни глагол (*дошао, учити* и *лагати*). Ако покушамо да ова два типа глагола, финитни (ФГ) и централни (ЦГ), поставимо у одговарајући хијерархијски однос, суочавамо се са дилемом која се тиче избора критеријума класификације, који су у основи формалне природе. Наиме, централни глагол није у финитном, личном облику, што значи да не испуњава све формалне услове потребне за предикат – за њега се не може везати субјекат. Субјекат пак може да успостави конгруентну везу само са финитним глаголом, са којим, с друге стране, остали реченични чланови не стоје у непосредној синтаксичкој вези. Без обзира на то, сваки глаголски комплекс је сводив на централни глагол, под условом да се овај појави у личном облику и простој глаголској форми (нпр. *долазим, учим* или *лажем*), што све заједно узев потврђује да је централни глагол примарни носилац валентности, али и да је сам подређен финитном глаголу који је, с друге стране, примарни (у неким језицима и једини) носилац персоналности реченице, што илуструју депенденцијални дијаграми у којима наводимо одговарајуће глаголске комплексе:¹

¹ Дијаграме наводимо по моделу који је установио У. Енгел (Engel 2009).

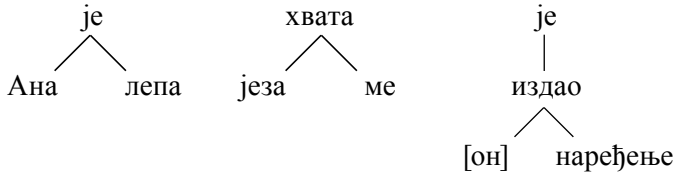
Улогу предиката, дакле, преузима централни глагол у финитном облику или пак глаголски комплекс на чијем је челу финитни глагол а на дну онај централни (Engel, 2009: 47–48). У свим поменутих случајевима предикат, било прост било сложен, представља један реченични члан, што се у дијаграму наводи у виду једног депенденцијалног низа или депенденције (Engel, 2009: 26). Ове структуре можемо назвати **предикатима у ужем смислу** (ПУС) јер у њихов састав улази само глагол или глаголски комплекс.

Као што видимо, просте предикате чини по једна морфосинтаксичка јединица, док оне сложене барем две, што је типично за модалне и фазне конструкције, где у овим последњим централни глагол допуњује фазни, а фазни онај модални, као у примеру *морамо престати лагати*. Наведено указује да се и унутар самог предиката (или предикатског комплекса) може успоставити однос регенс – депенденс. Осим тога, предикат структуриран по моделу ФГ + ЦГ представља структурно и семантичко језгро реченице, у ком сваки од елемената управља одређеним реченичним члановима – финитни глагол субјектом, а централни објектом и свим адвербијалима (Engel, 2009: 81).

2.2. Предикат у ширем смислу (ПШС)

Немали је методолошки недостатак описа који претпостављају синтаксичку недељивост предиката, нарочито онога који уз глаголске укључује и неглаголске елементе – посебно именице, нпр. у случају копулативних конструкција и глаголских прифразе, када је оправдано говорити о **предикату у ширем смислу** (ПШС). Кључни проблем је, дакле, да ли су копулативне конструкције и глаголске перифразе у функцији предиката просте или сложене синтаксичке јединице, при чему се под сложеностићу подразумева укљученост барем две (релативно) аутономне синтаксичке јединице.

Ако као пример узмемо копулативну конструкцију у реченици *Ана је лепа* и перифразе у реченицама *Хвата ме језа* и *Издао је наређење*, одговор на питање из претходнога става се односи на прецизирање места придева *лепа*, именица *језа* и *наређење*, где се под њиховим местом мисли на следеће: Јесу ли дате јединице делови предиката као једне морфосинтаксичке јединице или су (релативно) аутономни делови реченице који са управним глаголом (у облику ФГ / ФГ + ЦГ) чине једну сложену синтаксичку јединицу? За боље разумевање ових односа можемо погледати место поменутих јединица у одговарајућим депенденцијалним дијаграмима:

Место поменутих елемената у последња три дијаграма нам указује на следеће:

- (а) семантичко језгро предиката (*лепа*, *језа* и *наређење*) налази се на позицији допуне управног глагола;
- (б) придев *лепа* представља предикативну допуну управном глаголу;
- (в) именица *језа* је граматички субјекат;
- (г) именица *наређење* има функцију директног објекта.

Када би се пак депенденцијални дијаграми устројили другачије, тако да реченични регенс буде семантичко језгро, тј. предикатив, субјекат или директни објекат, дошли бисмо у парадоксалну ситуацију да је именица *Ана* депенденс придева *лепа*, *ме* депенденс именице *језа* итд., што је потпуно неприхватљиво, и нетачно. Све три структуре су, видимо, резултат измештања семантичког језгра предикативности, а тиме и реченице, из окриља централног глагола, а то значи да предикатив (*лепа*) именује својство субјекта, субјекат (*језа*) стање носиоца стања (*ме*), а објекат (*наређење*) радњу именовану ситуацијом. На овај начин се у поменутом реченицама могу уочити два одвојена језгра – једно структурно и једно семантичко, при чему семантичко језгро именује радњу, стање или збивање.

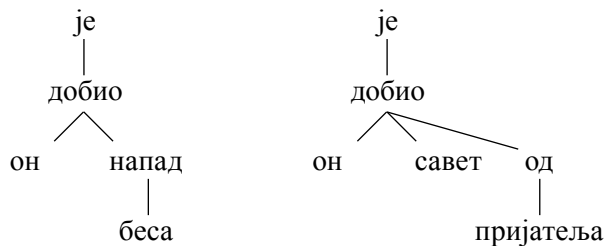
Измештање централног семантичког језгра из окриља предиката у ужем смислу, који, како смо већ рекли, чини ФГ или глаголски комплекс састављен од ФГ и ЦГ, типично је за различите моделе глаголских перифраза (в. опширније у: Радовановић, 1977; Тополињска, 1982; Мгазовић, 2009; Лазић-Коњик, 2006, 2007; Алановић, 2013 и сл.). Попут копулативних конструкција, и у глаголске перифразе укључује се именица која фигурира као семантичко језгро или центар предикатске конструкције. Ове предикатске конструкције, како смо већ рекли, сматрамо предикатима у ширем смислу (ПШС), а оправдање за овакав став налазимо у следећим аргументима:

- (а) глаголска перифраза представља сложену синтаксичку јединицу;
- (б) уз ФГ или глаголски комплекс сачињен од ФГ и ЦГ, у глаголске перифразе се укључују и друге (релативно) аутономне синтаксичке јединице, тј. реченични чланови;
- (в) аутономност синтаксичких јединица унутар глаголских перифраза се може доказати одговарајућим синтаксичко-оперативним тестовима (нпр. тестовима елиминације, инверзије и трансформације);
- (г) централно семантичко језгро предиката у ширем смислу је распоређено на позицију зависних аргумената управног глагола;

(д) управни глагол перифразе (а представља га ФГ или комплекс састављен од ФГ и ЦГ) чини структурно језгро реченице.

Ако прихватимо и у другим радовима изнету тезу да су неки предикати сложене и дељиве синтаксичке јединице (в. у: Пипер, 1999: 38), тада је немогуће остати при ставу да сви делови таквих предиката чине структурно језгро реченице. Овакви предикати су проширени, тачније допуњени још једним реченичним чланом који представља семантичко језгро (тј. центар) реченице (Радовановић, 1977: 61; Тополињска, 1982: 37; Золотова, 1994: 704; Всеволодова, 2000: 168; Арутюнова, 2003: 123; Золотова, 2003: 96, 143), док оно структурно језгро и даље чини ФГ или глаголски комплекс сачињен од ФГ и ЦГ, при чему не треба посебно истицати да је за реченицу и њено устројство најважније управо структурно језгро. Како се онда издвајање и померање семантичког језгра предиката на позицију неког од комплемената управног глагола одражава на структуру реченице? Као илустрација нам могу послужити неке од продуктивних глаголских перифраза, као што су то оне са глаголом *добити*.

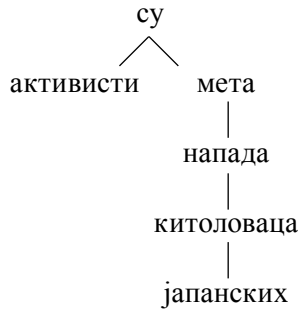
Ако имамо у виду глаголске перифразе типа *добити напад беса* или *добити савет од пријатеља*, видимо да фигурирају у (барем) два различита реченична модела, нпр. Nom|V|Akuz и Nom|V|Akuz|Prp,² чије се развијање заснива на, у првом примеру, рекцијској способности структурног језгра (*напад*) допунске објекатске синтагме (*напад беса*), док је у другом примеру модел настао као резултат рекције управног глагола, тј. централног глагола као дела реченичног структурног језгра, што илуструју и потоњи дијаграми.

Последњи примери показују да превођење пунозначних глагола у класу функционалних може да ограничи њихов рекцијски потенцијал (Helbig & Buscha, 1996: 32; Mrazović, 2009: 113), што недвосмислено треба довести у непосредну везу са издвајањем семантичког језгра предиката из оквира ЦГ. И још нешто. Видимо да се у реченици могу појавити и по два структурна језгра, посебно унутар глаголских перифраза, која, међутим, не могу бити у истој хијерархијској равни.

² Усправном цртом смо означили границу међу конституентима, а симболи значе: Nom – номинатив, Akuz – акузатив, V – управни глагол и Prp – предлошко-падежна конструкција.

Како бисмо последњи навод доказали, може нам послужити модел лексичког пасива са именичким тематизаторима типа *мета*, *циљ* и сл., као у примеру *Активисти су мета напада јапанских китоловаца*.

Иако је последња реченица пример граматикализације модела Nom|V|Nom, као што је то и *Ана је учитељица*, померање семантичког језгра на позицију синтагматског депенденса у извесној мери обесмишљава реченично рашчлањавање на базичне синтаксичке категорије. Штавише, последњи пример илуструје колизију структурног модела и пропозиционо-семантичке структуре реченице, која се може представити на следећи начин: ‘јапански китоловци су напали активисте’ или ‘активисти су нападнути од јапанских китоловаца’. Како је, дакле, могуће да напрелазни и типично квалификативни модел предиката представља модел граматикализације типично прелазних пропозиционих модела: Nom|V|Nom према Nom|V|Акuz и Nom|V|Prp?

Одговор на последње питање лежи управо у могућности да су структурно и семантичко језгро реченице одвојени, када се у реченици, уз она централна, формирају и помоћна структурна језгра, с једне стране, те помоћна семантичка језгра, с друге (в. табелу 1).

Табела 1

Структурно језгро		Семантичко језгро	
централно	помоћно	централно	помоћно

Ако узмемо да су глагол у финитном облику или глаголски комплекс састављен од ФГ и ЦГ у улози централног реченичног језгра, тада се сва друга синтагматска језгра могу назвати помоћним. На исти начин функционишу и она семантичка, где је само једно централно (оно које је корелатив логичког предиката) а сва друга су помоћна.

2.2.1. Каква је функција помоћног структурног језгра? Улога помоћног структурног језгра јесте да допуни или надомести валенцијски потенцијал оног централног. Тако, док управни глагол као централно структурно језгро

регулише број, облик и распоред реченичних чланова, дакле, структуру реченице, помоћно језгро регулише односе унутар синтагме. Штавише, основни смисао помоћних структурних језгара јесте да омогуће да се уведу други пропозициони или логички аргументи који се не могу реализовати на позицијама реченичних већ само синтагматских чланова. Такав поступак видимо управо у примеру *Активисти су мета напада јапанских китоловаца*. Ако, наиме, поставимо питање које се тиче улоге финитног глагола *јесам*, затим именица *мета*, *напад* и *китоловци* (све облике наводимо у основној форми), можемо дати следеће одговоре:

- (а) глагол *јесам* конституише централно структурно и помоћно семантичко језгро реченице и уводи две допуне – субјекат и предикатив;
- (б) позицију предикатива заузима именичка синтагма на чијем је челу именица *мета*;
- (в) именица *мета* је првостепени синтагматски регенс и има улогу помоћног структурног и семантичког језгра;
- (г) именица *напад* је другостепени синтагматски регенс, јер је депенденс именице *мета*, а сама је централно семантичко и помоћно структурно језгро реченице;
- (д) именица *китоловци* је синтагматски депенденс, корелатив логичког или пропозиционог субјекта.

Дакле, последњи пример илуструје појаву да синтаксички интранзитивна конфигурација може стајати у корелацији са каквим транзитивним пропозиционо-семантичким садржајем (De Swart, 2007: 17). Ова синтаксичко-семантичка неподударност омогућује да се, на пример, пропозициони или логички субјекат не веже непосредно за управни глагол већ за девербативну именицу, што доказује да се ограничења у погледу глаголске рекције могу надоместити рекцијском способношћу других лексичких јединица у реченици. Штавише, овај пример показује да се логички аргументи могу појавити и на зависним синтагматским позицијама. Тако је именица *напад* депенденс именице *мета*, а именица *китоловци* депенденс именице *напад*, при чему је именица *напад* експонент логичког предиката, а именица *китоловци* логичког / пропозиционог субјекта. Видимо, дакле, да се у синтагмама могу појавити регенси различитог степена – првостепени, другостепени, трећестепени итд., већ према томе у којем се депенденцијалном реду налазе у односу на реченични регенс – управни глагол.

Можемо стога закључити да централно структурно језгро даје оквир за формирање одговарајућег реченичног модела, у овом примеру Nom|V|Nom, док она помоћна омогућују увођење додатних пропозиционих аргумената, типичних за друге моделе, нпр. Nom|V|Акuz или Nom|V|Prp, што често доводи до диспропорције у броју синтаксичких и пропозиционих аргумената и посебно до колизије дијатетичких образаца (Белозерцева, 2011: 211).

2.2.2. Каква је, међутим, улога помоћних семантичких језгара? У последњем примеру смо две јединице означили као помоћна семантичка језгра (*јесам* и *мета*), док је само једна у улози централног (*напад*). Постојање једног централног семантичког језгра је сасвим оправдано јер се у основи исти структурно-синтаксички критеријум примењује и на план семантичке или пропозиционе структуре реченице, коју чини логички (или пропозициони) предикат и његови (такође логички или пропозициони) аргументи (Helbig, 1992: 143; Кронгауз, 2001: 237; Кобозева, 2004: 220). Стога је јасно да се и пропозиционо-семантичка структура реченице представља као граматичка структура, с тим да у њој важи правило идеалне функционално-семантичке спојивости, а то значи да је логички предикат увек семантичко језгро, при чему логички субјекат означава носиоца радње, стања или процеса (тачније агенс, експеријент или егзистивијент), директни објекат пацијенс, индиректни адресат итд.

Видимо, дакле, да је централно семантичко језгро непосредни корелатив логичког предиката, што потврђује и чињеница да су девербативне именице и одговарајући глаголи у творбеној или асоцијативној вези, а то важи и за именицу *напад* и глагол *напасти* у посматраном примеру.

У истој реченици, међутим, издвојили смо и два помоћна семантичка језгра, где свако од њих има своју специфичну улогу. Глагол *јесам* као примарно копулативни обезбеђује да се субјекатском појму припише какво својство или нека специфична улога, што се може представити на следећи начин: ‘субјекат јесте оно што се тврди предикативом’. Улога именице *мета* у оквиру предикативне синтагме јесте двојака – најпре, њом се указује да улога субјекатског појма у денотираној ситуацији није творачка већ пасивна, објекатска, и друго, захваљујући одговарајућој реакцијској способности, преко ње се субјекатски појам повезује са радњом у коју је укључен као објекат. Тек заједно, дакле, копулативни глагол *јесам* и именица *мета* актуализују улогу субјекатског појма као објекта радње. Стога можемо рећи да у овом типу конфигурација копулативни глагол служи као актуализатор процеса или околности, док је именица *мета* у служби дијатетичког регулатора, што су типичне предикатске улоге.

Да копулативни глагол није дијатетички регулатор већ само процесуални и околности актуализатор, потврђују и примери у којима је, у зависности од састава предикатива, тематизацији подвргнут каузатив, локатив, темпоратив итд. (Всеволодова 2000: 147–150), као у примерима:

Кише су узрок ових поплава. [← Поплаве су наступиле **због киша**]
Копаоник је место састанка економиста. [← Економисти су се састали **на Копаонику**]

Јун је време цветања липе. [← Липа цвета у **јуну**]

2.3. Синтаксички комбинаторички модели у ПШС

Предикатив није једина позиција у реченици на којој се може реализовати екстраховано централно семантичко језгро реченице. С обзиром на то да екстраховано централно семантичко језгро чине углавном именице, његова позиција у реченици је одређена управо дистрибутивним правилима која важе за ову морфолошку класу, а то значи да се на свим зависним синтаксичким функцијама може срести експонент логичког или пропозиционог предиката, а то важи како за субјекат тако и за објекте и адвербијале. Будући да се атрибути појављују само на нивоу синтагме, на овом месту их нећемо разматрати.

Будући да смо за предикат у ужем смислу навели да га чини само глагол (или пак више њих), онда је важно рећи и које синтаксичке јединице чине предикат у ширем смислу (ПШС). Будући да је инвентар синтаксичких јединица у простој реченици ограничен, могуће је имати следеће синтаксичке комбинаторичке моделе:

- (а) субјекат + управни глагол;
- (б) управни глагол + директни објекат;
- (в) управни глагол + индиректни објекат, и
- (г) управни глагол + адвербијал.

Када је реч о глаголским перифразама у функцији ПШС, управни глагол у њима има само улогу централног структурног језгра реченице, због чега се и сврстава међу функционалне глаголе.

Синтаксички комбинаторички модел (а), где је субјекат семантичко језгро срећемо у следећим примерима: *Стигао га је умор*; *Не понуштају је болови*; *Дрма га пубертет*; *Освојила су га осећања*; *Ухватила нас је паника* итд.

Комбинаторички модел (б), где је носилац предикативности реченице директни објекат, илуструју следећи примери: *Извршили су инвазију на острво*; *Дао је налог да се објекат уклони*; *Добио је јак ударац у леђа*; *Пренео им је вест* итд.

Комбинаторички модел (в), у којем је индиректни објекат корелатив логичког предиката, видимо у примерима: *Већ се годинама бави узгојем пужева*; *Посветио се писању кратких прича*; *Латили су се израде алата*; *Они истрајавају на ширењу производње палета* итд.

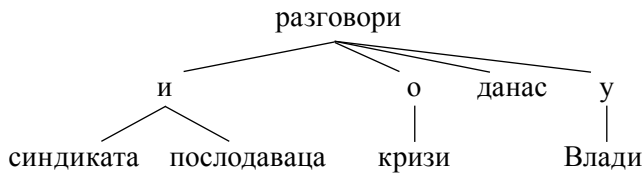
Комбинаторички модел (г), који потврђује и да формално адвербијали могу преузети улогу семантичког језгра реченице, тј. предикативности, илуструју примери: *Ушли су у преговоре са побуњеницима*; *Пошли су од претпоставке да је невин*; *Једва су дошли к свести од шока*; *Свом снагом су се бацили на учење* итд.

Да су у наведеним примерима истакнуте синтаксичке јединице релативно аутономне, што не значи и независне, потврђују и њихови синтагматски односи у које ступају са управним, тј. функционалним глаголом, при чему:

- (а) субјекат увек стоји у конгруентној вези са њим;
 (б) директни објекат је могуће подвргнути пасивизацији;
 (в) у састав индиректног објекта и адвербијала се могу укључити лексичке јединице које не значе само процесе, већ и предметне појмове.

Поменуто потврђује да предикат не мора бити нужно једна аутономна синтаксичка јединица, већ и сложена, хибридна са једним структурним и засебним семантичким језгром. С друге стране, да је семантичко језгро предиката истовремено и централно семантичко језгро реченице, тачније пропозиције, потврђују примери где се зависни пропозициони аргументи не везују за управни глагол, већ за именицу која је експонент логичког предиката, као у *Извршио је притисак на све чланове клуба* или *Бави се узгојем рибе*.

2.3.1. На овом месту указаћемо још на један детаљ важан за осветљавање односа између структурног и семантичког језгра, а то је да се сви пропозициони аргументи – почев од логичког предиката па све до свих његових зависних аргумената – могу реализовати и на нивоу допунске именичке синтагме, чији је регенс девербативна именица као експонент логичког или пропозиционог предиката, као у примеру *разговори синдиката и послодаваца о кризи данас у Влади*. Одговарајући дијаграм изгледа овако:

Иако се успостављени синтагматски односи из представљеног дијаграма врло лако могу прочитати, желимо да истакнемо да је управо синтагматски регенс експонент логичког предиката, именица *разговори*, којој су подређени сви други чланови, чиме се и на нивоу синтагме подражавају унутарреченични односи. Ово доказује да у реченици могу постојати и друга језгра, како семантичка тако и структурна, која су, међутим, увек, непосредно или посредно, подређена централном структурном језгру – управном глаголу. То значи да наведена синтагма, иако је реченични еквивалент, не конституише реченицу, већ се у њу може интегрисати на различите начине – на пример, путем управног глагола или другог именичког регенса, као у:

Разговор синдиката и послодаваца о кризи данас у Влади био је врло успешан.

Пажљиво пратимо разговор синдиката и послодаваца о кризи данас у Влади.

Почетак разговора синдиката и послодаваца о кризи данас у Влади обељежио је скандал.

Горенаведено нам сугерише да се и унутар реченичних чланова, посебно аргумената управног глагола, могу такође конституисати централна и периферна синтагматска језгра – како структурна тако и семантичка, при чему свако од њих има одговарајућу улогу у конституисању пропозиционо-семантичке структуре. Тако, на пример, одговарајућу организацију видимо и унутар именичке синтагме типа *почетак рада фабрике*, при чему је посебно важна улога синтагматског регенса. Наиме, у последњем примеру синтагматски регенс представља помоћно семантичко језгро и има улогу фазног модофикатора радње: *почетак рада фабрике* → фабрика **почиње** да ради.

Последњи пример указује на неке општије језичке законитости, а једна од кључних јесте да јединице које припадају различитим језичким нивоима не следе увек исти комбинаторички или конкомитанцијски модел, што у крајњем доводи до тога да у истој структури хијерархија синтаксичких јединица не одговара нужно и хијерархији оних семантичких. Због свега тога је јасно да релација регенс – депенденс представља базични принцип функционисања синтаксичких јединица, који је могуће, можда и преко потребно, још развити и разрадити, будући да је, у зависности од типа и сложености синтаксичких јединица, могуће говорити како о реченичном регенсу тако и о предикатском и синтагматским регенсима. С друге стране, указали смо да се овај однос може применити и на логичко-семантички ниво реченице, тј. њену пропозициону структуру, где специфични односи између пропозиционих и синтагматских јединица намећу потребу за разликовањем структурних и семантичких језгара, при чему и једна и друга могу бити централна и помоћна.

3. ХИЈЕРАРХИЈА КОМПЛЕМЕНАТА

Иако је један од најважнијих програмских циљева теорије валентности утврђивање броја и типа глаголских допуна и додатака, те попис могућих реченичних модела у којима се појављују (Welke, 1988: 9), у овом теоријском правцу није било много речи о интерној хијерархији међу поменутиим валенцијским јединицама. Истини за вољу, рангирање компонената на допуне и додатке представља израз њихове везе за реченичним регенсом, а темељи се на два основна критеријума: обавезности и испуствивости. У ранијим радовима смо указали на недостатке ове бинарне поделе, посебно на спорност њене критеријалне утемељености (Алановић, 2012), али овом приликом желимо да јасније укажемо на могућност да се и међу допунама и додацима може успоставити хијерархија, те да се та хијерархија не заснива на обавезности и испуствивости синтаксичких јединица, већ на синтагматским односима које успостављају са реченичним или синтагматским регенсом.

Већ смо казали да се данас сасвим уобичајило разликовати два реда јединица у реченици – предикат, као њено структурно језгро, или центар, и његове компоненте. Док је предикат реченични регенс, сви остали рече-

нични чланови су његови депенденси. Комплементи као депенденси предиката деле се даље на допуне и додатке, при чему се међу допуне углавном убрајају субјекат и објекти, а међу додатке адвербијали, премда се и неки од адвербијала валенцијски дефинишу као допуне – посебно они са значењем средства (Алановић, 2012: 158). Питање које у овом делу рада заслужује посебну пажњу тиче се следећег:

- (а) да ли све допуне показују исти тип везе са предикатом, и
- (б) да ли синтагматски односи међу синтаксичким јединицама, посебно њихова линеаризација, могу да представљају основ њихове хијерархизације.

3.1. Допуне

3.1.1. Ако кренемо од субјекта и објеката као централних допуна, разлика између ова два реда синтаксичких јединица заснива се на следећим критеријумима:

- (а) рекцијској или конгруенцијској вези са предикатом, и
- (б) типу рекције предиката.

Очигледно је да се, уважавајући поменуте критеријуме, субјекат разликује од објеката по томе што са управним глаголом једини остварује конгруенцијску везу и што је резултат категоријалне рекције регенса (Eisenberg, 1986: 53), а то значи да сваки глагол који има номинални субјекат тај субјекат добија у номинативу. С друге стране, објекти не стоје у конгруенцијској вези са управним глаголом, а уведени су путем лексичке рекције регенса (Eisenberg, 1986: 53), а то подразумева да се објекти могу појавити у различитим падежним облицима, што је, пре свега, условљено значењем глагола, те да ли је у потврдном или одричном облику итд. Све наведено показује да субјекат у реченици има посебан статус, те га зато и можемо сматрати **посебном допуном**. На ту његову ‘посебност’ је указивано у више наврата и у србистици, што је у неким приступима резултирало моделом са замењеном хијерархијом реченичних чланова, у ком је предикат подређен субјекту, као код А. Белића (Белић, 1998: 121) или М. Стевановића (Стевановић, 1979: 23).

На посебан статус субјекта у реченици указује и правило да се он не може појавити у улози синтагматског депенденса, већ искључиво као реченични члан, када је депенденс финитног глагола. Ова га одлика одваја од осталих допуна које се појављују и на нивоу реченице и на нивоу синтагме.

3.1.2. Када је пак реч о објектима, оправдано је запитати се да ли је могуће успоставити одговарајућу хијерархију међу овим синтаксичким јединицама. Једини поуздан критеријум за овакав приступ лежи у синтагматским односима објеката и управног глагола. Најпре треба истаћи да се управо кроз објекатске допуне најбоље читује рекцијска способност регенса, те се може рећи да су тек објекти ‘праве’ глаголске допуне. Управо се на објектима читује у прототипичном смислу идеја о лексичкој рекцији (Eisenberg, 1986: 53), те их зато можемо сврстати међу **типичне допуне**. Кључна одлика типичних

допуна јесте да су резултат јаке рекције и да чине базични валенцијски модел управног глагола, чију базичност не регулише евентуална могућност да буду испуштене, већ чињеница да нису факултативне (Ågel, 2000: 131).

Ипак, ни сви објекти не успостављају истоветан однос са регенсом. Наиме, у нашем језику, попут већине других, само директни објекат приликом пасивне трансформације реченице алтернира са граматичким субјектом. Ако се има у виду још и специфичност значења директног објекта – да, на пример, углавном означава пацијативни објекат, тј. појам који је непосредно захваћен радњом – директни објекат можемо сматрати **типичном допуном првог реда**. С обзиром на то да се индиректни објекат не може подвргнути пасивизацији и да, као по правилу, не означава пацијенс, оправдано је сматрати га **типичном допуном другог реда**, што не искључује могућност да глагол за себе веже само индиректни објекат, чиме место типичне допуне првог реда у реченици остаје нереализовано.

Типичне допуне, било првог било другог реда, осим као реченични, могу се појавити и као синтагматски чланови, што је уобичајено када су укључени у глаголске синтагме које конституишу нелични глаголски облици – инфинитив или глаголски прилози. Нпр.:

Помажући другима, помажемо и себи.

Посматрајући их тако младе и раздрагане, сав сам се разнежио.

Гледати телевизију по цео дан није пожељно.

Иако се подела типичних допуна на оне првог и оне другог реда заснива на синтагматским везама, на семантичком плану ова хијерархија може бити нарушена, посебно онда када се централно семантичко језгро реченице појави на позицији директног објекта, као у примеру *Задао му је тежак ударац* итд. У последњем примеру индиректни објекат означава појам укључен у радњу у улози пацијенса, што, међутим, ни на који начин не мења његову синтаксичку позицију. Наиме, иако је директни објекат експонент логичког или пропозиционог предиката, то не онемогућава његову трансформацију у субјекат пасивне реченице, нпр. *Тежак ударац му је задат* итд. Ово правило показује да хијерархију међу објекатским допунама треба заснивати на синтаксичким критеријумима, тј. синтагматским односима које успостављају са реченичним регенсом.

3.1.3. Треба указати на то да, осим објеката, међу типичне допуне убрајамо и оне предикативне и агентивне – предикативне допуне су синтаксички везане за копулативне и семикопулативне глаголе (нпр. *Она је учитељица; Он је остао доследан*), док се оне агентивне појављују уз придевски пасивни предикат, у имперсоналним реченицама и сл. (нпр. *Он је заборављен од свих; Страх ме је*). Оно што овакав приступ оправдава јесте да се оба типа допуна у реченицу укључују посредством јаке рекције управног глагола, што значи да не представљају факултативне реченичне чланове. Без обзира

на то што агентивне допуне показују виши степен испуствости, и оне припадају базичном реченичном моделу, као што је то случај са предикативним допунама, које нису испуствиве.

3.1.4. Говорећи о допунама обично се из вида испуштају адвербијали, премда се за један тип адвербијала у србистици, сасвим погрешно, наводи да су допуне (в. у т. 3.2.1). То је зато што адвербијали представљају факултативне реченичне чланове, уведене на основу слабе рекције управног глагола. Иако се адвербијали валенцијски примарно дефинишу као додаци, једна класа адвербијала се може сврстати међу допуне – они који означавају средство вршења радње (Алановић, 2012: 157). Може се учинити необичним да се одредбе средства сврставају међу допуне, али је ово оправдано ако се има у виду да средство представља објекат којим се агенс служи при реализацији какве радње (тако *отворити кључем врата* значи ‘узети кључ и отворити врата’). Међутим, иако су средства, у неку руку, атипични објекти, атипичност ових допуна се огледа у томе што су факултативни реченични чланови и што не улазе у базични валенцијски модел управног глагола. Стога помнуте факултативне допуне, које, подсећамо, нису резултат лексичке већ категоријалне рекције управног глагола, сматрамо **атипичним допунама**.

3.1.5. У досадашњем излагању у овом поглављу смо указали на могућност да се међу глаголским допунама (в. у табели 2) успостави одговарајућа хијерархија, која се, како смо већ показали, заснива на типу рекције управног глагола, степену предвидивости и формалне предодређености депенденса, те на степену његове испуствости и факултативности. Типологија допуна, сумарно дата у табели која следи, валенцијски је мотивисана, а то значи да, иако је и такав приступ релевантан, не почива ни на функцији морфосинтаксичких речи и синтагми ни на њиховом значењу.

Табела 2

Допуне					
посебне	типичне				атипичне
субјекат	објекти		предикативне	агентивне	одредбе средства
	првог реда (директни)	другог реда (индиректни)			

3.2. Додаци

У овом пододељку осврнућемо се на обележја глаголских и именичких додатака, те могућност њихове поткатегоризације.

3.2.1. Када је реч о глаголским додацима, у које се сврставају готово сви адвербијали, њихова је темељна одлика факултативност (Алановић, 2012: 157), што подразумева да су резултат слабе рекције, те да нису укључени у

базични валенцијски модел управног глагола. Ово су кључна обележја **типичних додатака** (нпр. *Доћи ћу сутра*; *Трчим поред реке*; *Побегао сам због ње*). Међутим, извесна ограничења у погледу селекције додатака показују глаголи типа *налазити се*, *живети*, *коштати* итд. (нпр. *Налазим се на тргу*; *Живим у Београду*; *То кошта много*), па се зато за ове глаголе понегде тврди да за себе везују прилошке допуне (Станојчић, Поповић, & Мицић, 1989: 225). Међутим, осим ограничења у погледу испуствивости, ове допуне показују све одлике типичне за додатке, те их је зато оправданије сврстати међу посебне додатке или адјункте (Алановић, 2012: 160). Односе у систему глаголских додатака показује табела 3.

Табела 3

Глаголски додаци	
посебни	типични
адјункти (обавезни адвербијали)	слободни адвербијали

За адјункте као посебне додатке се може рећи да су у реченицу уведени као резултат суженог семантичког избора регенса, при чему је степен њихове предвидивости и обавезности врло висок. Ипак, адјункти, иако релативно обавезни и предвидиви, нису формалноспецифичне јединице (нпр. *Налазим се на тргу / испред стана / у центру*). Штавише, исти глагол не мора за себе везати адјункте истог семантичког типа (нпр. глагол *живети*: *Живео је у Београду / са родитељима / осамдесет година / у немаштини*).

3.2.2. Иако смо се у досадашњим разматрањима готово искључиво бавили реченичним члановима, нарочито допунама, то не значи да се сви конгруентни атрибути као додаци унутар именичких синтагми односе на исти начин према синтагматском регенсу, при чему се у првом реду мисли на линеаризацију типичних синтагматских додатака (Engel, 2009: 92). Ако се осврнемо на именичку синтагму типа *тај твој велики зелени вунени џемпер*, проблем који покрећемо тиче се статуса и редоследа конгруентних атрибута уз именицу *џемпер*. Неконгруентне атрибуте овом приликом не разматрамо, будући да могу бити и у улози допуна и у улози додатака, већ према типу рекције синтагматског регенса.

Поменути конгруентни атрибути представљају именичке додатке који у односу на регенс припадају истој хијерархијској равни синтаксичких јединица, што илуструје наредни дијаграм, премда се та припадност не формализује напоредним везницима, између осталог и због тога што ове јединице означавају различита својства појма, те зато стоје у готово фиксном линеарном поретку. Експресивне варијације реда речи овом приликом нећемо разматрати.

Очито је да се унутрашњи односи међу овим именичким додацима не могу утврдити ни на основу њихове испуствости – јер су њихове комбинаторичке могућности бројне – већ линераног поретка, при чему се као подесан критеријум намеће близина у односу на синтагматски регенс. Иако се чини да је сасвим логично најближу одредбу дефинисати као одредбу првога реда, следећу другога и тако редом, с обзиром на то да су најудаљеније од регенса детерминативне одредбе – показна и присвојна, тај се приступ може окарактерисати у најмању руку као упитан. Зашто? Будући да у језицима са развијеном чланском категоријом члан најчешће бива испуштен када се уз именицу појави показни или присвојни детерминатив (нпр. *mon fils, my son, mein Sohn* или *cette fille, that girl, dieses Mädchen*), то је неким истраживачима минималистима, истиче У. Енгел, дало повода да се за регенс именичке синтагме узме управо детерминатив – члан, присвојна или показна заменица (Engel, 2009: 52–53). Ако пак покушамо да објаснимо чеону позицију показног детерминатива унутар именичких синтагми, као немало важан аргумент треба имати у виду да су се одређени чланови у језицима у којима ова категорија постоји углавном развили од показних заменица.

С обзиром на то да српски језик нема чланове као морфолошку, већ евентуално као функционално-семантичку категорију (нпр. *један – тај*), детерминативе ћемо синтаксички подредити именици као носиоцу валентности, али ћемо их зато одредити као додатке првог одредбеног реда. Овоме следствено, сви остали додаци припадају другом одредбеном реду (в. табелу 4). Иако су докази углавном посредни, разлика међу поменутиим додацима лежи у њиховим трансформационим могућностима – додаци другог одредбеног реда могу бити супституисани одговарајућим падеженим атрибутима, нпр. *цeмпер од вуне / зелене боје / друге величине* и сл., што није случај са детерминативима. Примећујемо, међутим, да и унутар ова два реда синтаксичких јединица постоје одређена правила линеаризације, нпр. *тај твој* и *велики зелени вунени*, што упућује на потребу разликовања линеарних редова, где детерминатив *тај* припада првом а *твој* другом линераном реду итд.

Табела 4

Именички конгруентни додаци	
први одредбени ред	други одредбени ред
детерминативи	остали конгруентни атрибути

Када је пак реч о именичким или уопште синтагматским допунама, сматрамо да се и оне могу класификовати у врсте према критеријумима класификације глаголских допуна, што овде нећемо детаљније разрађивати.

4. ЗАКЉУЧАК

Иако задатак овога рада није био коначан попис свих могућих синтагматских односа у реченици и синтагмама, већ утврђивање основних начела хијерархизације и поткатегоризације валенцијских јединица, настојали смо да укажемо на специфичности валенцијског статуса и из њега проистекле односе међу оним централним синтаксичким јединицама – субјектом, предикатом, објектима, адвербијалима и атрибутима. Истраживање је показало да се хијерархија у реченици темељи на конкомитанцији морфосинтаксичких речи, а не на валенцијској способности синтаксичких јединица, што значи да предикат сам по себи не везује друге реченичне чланове, већ то чини централни глагол који га конституише.

Резултати наших опсервација наводе на то да се и понекад врло сложени односи у реченици и синтагмама могу описати помоћу једне опште бинарне релације, а то је однос регенс – депенденс. Показали смо, међутим, да је поминути однос, иако врло подесан оквир, ипак само полазни теоријски и методолошки принцип, чијом се даљом дорадом могу детаљније и прецизније описати и разумети случајеви где су, на пример, пропозициони садржаји изражени именичким синтагмама, или где једнопредикатске структуре стоје у корелацији са више базичних пропозиција итд. Истакли смо да је разликовање структурног и семантичког језгра реченице и синтагме неопходно, те да у случају када их има више, хијерархија међу њима почива на издвајању само једног централног и барем једног помоћног језгра – структурног и семантичког. С друге стране, с обзиром на тип везе са структурним језгром реченице, зависне реченичне чланове је могуће разврстати међу посебне, типичне и атипичне допуне и додатке, а факултативне именичке одредбе у одредбене и линеарне редове, што потврђује да се теорија валентности не мора нужно одрећи неких одавно утврђених и делом превазиђених методолошких принципа, али да те исте принципе треба уподобити са савременим лингвистичким тековинама и сазнањима, што мора бити једно од релевантних програмских начела сваке теорије.

Milivoj Alanović

VALENCY STATUS AND HIERARCHY OF SYNTACTIC UNITS

SUMMARY

Starting from the basic principles of sentence structure and its constituents – the predicate and its complements, the primary task of this paper was to develop the traditional binary syntactic relation regent – dependent. One of the most important results of this research was to provide criteria for a hierarchy of valence units, by respecting regularities in the correlation between syntactic and semantic plan of the sentence, which is a good starting point for establishing a hierarchy of basic syntactic units. In this paper, we pointed out that it is necessary to distinguish the struc-

tural core and the semantic core, the central core and the peripheral core of the sentence or phrase. Moreover, the complements were classified with regard to the type of connection with their regent, so that we distinguished specific, typical and atypical complements.

Keywords: syntax, valence, structural core, semantic core, hierarchy of complements.

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић, М. (2012). Допуне и додаци: између обавезности и испуствости. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXVII/2, 145–162.
- Алановић, М. (2013). Типични структурно-семантички модели глаголских перифраза са глаголима просторно-мобилних односа. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 56/2, 39–59.
- Арутюнова, Н. Д. (2003). *Предложение и его смысл*. Москва: УРСС, 2003.
- Белић, А. (прир. Милка Ивић) (1998). *Општа лингвистика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белозерцева, Н. В. (2011). Асимметрия форы и содержания сентенциональных знаков: когнитивный подход. *Мир науки, культуры, образования*, 3, 210–213.
- Всеволодова, М. (2000). *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: МГУ.
- Золотова, Г. А. (1994). Взаимодействие лексики и грамматики в семантической структуре предложения. *Revue des études slaves*, 66/3, 699–707.
- Золотова, Г. А. (2003). *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: УРСС.
- Кобозева, Ирина М. (2004). *Лингвистическая семантика*. Москва: УРСС.
- Кронгауз, М. А. (2001). *Семантика*. Москва: РГГУ.
- Лазич-Коњик, И. (2006). Структура, функција и лексикографска обрада перифрастичних предиката (на примерима из дневне штампе). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIX/1, 220–304.
- Лазич-Коњик, И. (2007). Перифрастични предикат у новинском тексту: иновације или погрешке. *Примењена лингвистика*, 8, 212–223.
- Пипер, П. (1999). Аналитички глаголски изрази и декомпоновани предикати типа *изразити захвалност*. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLII/1, 37–43.
- Радовановић, М. (1977). Декомпоновање предиката (на примерима из српскохрватског језика). *Јужнословенски филолог*, XXXIII, 53–80.
- Станојчић, Ж., Поповић, Љ., & Мицић, С. (1989). *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника.
- Стевановић, М. (1979). *Савремени српскохрватски језик II*. Београд: Научна књига.
- Тополинска, З. (1982). Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама. *Јужнословенски филолог*, XXXVIII, 35–49.

*

Ágel, V. (2000). *Valenztheorie*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

Ágel, V. et al. (2003). *Dependenz und Valenz / Dependency and Valency*. Vol. 1. Berlin: Walter de Gruyter.

- De Swart, P. (2007). *Cross-Linguistic Variation in Object Marking*. Utrecht: LOT.
- Eisenberg, P. (1986). *Grundriss der deutschen Grammatik*. Stuttgart: Metzler.
- Engel, U. (2009). *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin: ESV.
- Helbig, G. (1992). *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Helbig, G. & J. Buscha (1996). *Leitfaden der deutschen Grammatik*. Leipzig: Langenscheidt.
- Mrazović, P. (2009). *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Dobra vest – Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Tesnière, L. (1969). *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Éditions Klincksieck.
- Welke, K. M. (1988). *Einführung in die Valenz- und Kasustheorie*. Leipzig: Bibliographisches Institut.
- Welke, K. (2011). *Valenzgrammatik des Deutschen. Eine Einführung*. Berlin – New York: De Gruyter.